

ԻՆՉ ԿԵՐՊ ՀՆԱՐԱԽՈՐ Է ՀԱՅԵՐԷՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ

Մենք կը գետեղենք «Արարատի» առաջիկայ համարներում մի շարք յօդուածներ, որոնց նպատակը կը լինի տալ ընթերցողին կարևոր տեղեկութիւններ լեզուների հնգերոպական ընտանիքի մասին, ցոյց տալ հայերէնի գրաւած տեղը այդ ընտանիքում և նրա յարաբերութիւնը գէպի մի քանի ոչ հնգերոպական լեզուներ, այլև ծանօթացնել այն ուսումնասիրութիւնների հետ, որոնք կատարուած են հայերէնի վերաբերմամբ: Իսկ այժմ հրատարակի վերայ ենք դնում մի կարևոր հարց, որի լուսարանութիւնը և լուծումը աշխատում ենք տալ ներկայ յօդուածով:*)

I. Ի՛նչ է հայերէնը կամ հայոց լեզուն.— Հայերէնը կամ հայոց լեզուն այն լեզուն է, որով խօսում է հայ ժողովուրդը: Այդ լեզուն գործածական է ներկայումս, բայց նա ունի իւր անցեալը և անշուշտ կը շարունակուի գործածուել և ապագայում:

Սակայն զոր լեզուն է այդ «հայերէնը», արդեօք գրաւորը, աշխարհաւորը և յատկապէս զոր աշխարհաւորը, թէ՛ մի այլ լեզու: Ոչ այս, ոչ այն և ոչ երրորդը:

«Հայոց լեզուն» կամ «հայերէնը» արատաւցիտ է. նա այսպէս ասած գումարն է այն բոլոր անհատների լեզուների, որոնցից կազմում է հայ ժողովուրդը:

Հայ ժողովուրդը կազմող իւրաքանչիւր անհատ ունի իւր միանգամայն ինքնուրոյն և ուրոյն լեզուն. չկայ մի անհատ, որ բոլորովին միևնոյն լեզուն գործածի, ինչ որ մի ուրիշ անհատ և այդ պատճառով անհատական լեզուների մէջ նոյնութիւն չէ կարող լինել: Սակայն անհատական լեզուների մէջ միշտ կը լինի նմանութիւն:

*) Յանկալի է, որ այս յօդուածի ընթերցանութեան ժամանակ ի նկատի առնուի մեր «Ինչ է լեզուաբանութիւնը» յօդուածը «Արարատի» սոյն թուի փետրուար Ա-ում:

Շնորհիւ զանազան սոցիալական — պատմական պայմանների ամեն մի լեզուի (այնպէս և հայոց լեզուի մէջ) առաջանում են նման անհատական լեզուների խմբակցութիւններ, որոնք աւելի կամ նուազ չափով տարբերում են այլ անհատական լեզուների խմբակցութիւններից։ Այդ խմբակցութիւններից մի քանիսը իրենց հերթին ունենում են իրար հետ նմանութեան աւելի շատ գծեր, քան միւսները և այդպիսով առաջանում են լեզուական աւելի մեծ խմբակցութիւններ, որոնց գումարը կը լինի այն ժողովրդի լեզուն, որի բոլոր անդամները այս կամ այն տարբերութեամբ գործ են ածում նման լեզու։

Այսպէս են առաջանում անհատական լեզուներից ենթաբարբառներ, բարբառներ և ընդհանուր «լեզու», որ վերագրւում է ամբողջ ժողովրդին։

Պարզ է, որ յայերէնը կամ հայոց լեզուն հայ ժողովրդի գործածական բոլոր բարբառներէ, ենթաբարբառների եւ այլ լեզուական աւելի փոքր խմբների գումարն է։

Սովորական գործածութեամբ այս կամ այն ժողովրդի լեզու ասելով հասկացւում է ոչ թէ այդ ժողովրդի լեզուն վերոյիշեալ մտքով, այլ այդ լեզուի մի որեւէ բարբառը, որ շնորհիւ զանազան պատմական և քաղաքական հանգամանքների գրական գործածութիւն է ստացել, ուրիշ խօսքով՝ այդ ժողովրդի գրական լեզուն, որ մեծ մասամբ լինում է եւ պետական — պաշտօնական։

Այսպէս օրինակ հայերէն ասելով հնում հասկացւում էր գրաբարը, իսկ այժմ աշխարհաբարը — մեզնում կովկասում՝ արեւելեան, իսկ թիւրքահայաստանում՝ արեւմտեան աշխարհաբարը։ «Ռուսերէն» կամ «Ռուսաց լեզու» տերմինը սովորական գործածութեամբ վերաբերւում է ռուսաց արդի գրական, միևնոյն ժամանակ և պետական լեզուին, որ առաջացել է վելիկոռուսական մի ենթաբարբառից (Մոսկուայի), որ իր մէջ ընդունել է բառեր և ձևեր հին եկեղեցական լեզուից ևն. Մենք իհարկէ գործ ենք ածում «հայերէն» կամ «հայոց լեզու» տերմինը վերև բացատրած մտքով, հասկանալով նրա տակ հայոց լեզուի ամբողջ ծա-

ւալը, այսինքն բոլոր բարբառները իրենց մանրամասնութեամբ:

II. Ինչ է հայոց լեզուի ուսումնասիրութիւնը. — Այժմ հասկանալի է, թէ մենք ինչ ի նկատի ունենք, երբ խօսում ենք հայերէնի ուսումնասիրութեան մասին: Հայերէնի ուսումնասիրութիւնը վերաբերում է ոչ աշխարհարարին եւ ոչ գրողարին, այլ հայ լեզուի ամբողջ ծաւալին, ընդգրկելով ոչ միայն ներկայի, այլ եւ անցեալի բարբառները. ուրիշ խօսքով հայերէնի ուսումնասիրութիւնը պետք է վերաբերի հայոց լեզուի պատմութեան (այսինքն նրա նախապատմական և պատմական շրջանին) և ներկային. մեզ համար կարևոր է ուրեմն կազմել հայոց լեզուի պատմական եւ նկարագրական քերականութիւնը:

Այժմ տեսնենք, թէ ինչ եղանակով պէտք է կառուցուի այդ հսկայական շէնքը: Սա մեթոդոլոգիական խիստ կարևոր հարց է, որին անհրաժեշտ է անմիջապէս պատասխանել: Այդ հարցի պատասխանը մենք պէտք է փնտռենք հնդեւրոպական լեզուաբանութեան մէջ, ոչ միայն այն պատճառով, որ հայերէնը նոյնպէս հնդեւրոպական լեզու է, այլ և այն պատճառով, որ լեզուի ամբողջական ուսումնասիրութեան հեռանկարը տուել է մեզ այդ գիտութիւնը:

Եթէ մենք վերցնենք արդի Աշտարակ գիւղի լեզուն, մենք նրա մէջ մի կողմից կը տեսնենք մի ամբողջութիւն, իսկ միւս կողմից կը նկատենք բարբառական տարբերութիւնների սաղմեր: Եթէ Աշտարակցիք ժամանակի ընթացքում աճելով տարածուեն և հիմնեն տասնեակ գիւղեր, այդ վերջինների ազգաբնակչութեան լեզուի մէջ արդէն կը նկատուի համեմատաբար աւելի զգալի բարբառային տարբերութիւններ: Այդ տարբերութիւնները կարող են շատ մեծանալ, եթէ ազգաբնակչութեան թիւը և տեւրիտորեան աւելի մեծանայ: Գարեբի ընթացքում այդ բարբառներից կարող են նոյնիսկ անկախ լեզուներ առաջանալ: Այդ բոլոր բարբառների և լեզուների համար արդի Աշտարակի լեզուն կը համարուի նախալեզու:

Այդ անալոգիայով ըմբռնելի կը լինի մեզ համար, որ հայերէնը նոյնպէս ունեցել է իւր նախալեզուն: Հայկական նախալեզուն (կամ գոնէ նրա հիմնական շերտը) եղել է հնդկերոպական նախալեզուի մի բարբառը, ինչպէս և յունական, հնդկական և այլ նախալեզուները: Այդպիսով հայերէնի ուսումնասիրութիւնը սկսելով հնդկերոպական նախալեզուից, պէտք է հետևի հայերէնի զարգացման փոփոխութիւններին կամ էւոլիւցիային մինչև մեր օրերը: Բայց չէ՞ որ մեզ անյայտ է ինչպէս հնդկերոպական, այնպէս և հայկական նախալեզուն, մեզ անյայտ է և հայերէնի էւոլիւցիայի ամբողջ ընթացքը: Ի՞նչպէս կազմենք ուրեմն հայերէնի պատմական քերականութիւնը:

Դրա համար մենք ունենք յենակէտ և այդ յենակէտը ներկայիս հայերէն լեզուն է, այսինքն հայ բարբառների ամբողջութիւնը: Եթէ մեզ յայտնի են այդ բարբառների դիտական ուսումնասիրութեան, այսինքն բարբառաբանութեան հետևանքները, մենք նրանց համեմատութիւնից կարող են հիւսել հայոց լեզուի պատմութիւնը: Բայց հայերէնի ուսումնասիրութեան գործն ունի և այլ օժանդակ եւ լրացուցիչ միջոցներ. սրանից առաջինը զրարարն է: Գրաբարը հայերէնի բարբառներից մէկն է, որ զրի է առնուած միւս բոլոր բարբառներից առաջ ե. դարում և կարող է մեր համեմատական ուսումնասիրութեան եզրակացութիւնները հաստատել և շատ դէպքում լրացնել (գլխաւորապէս նրանով, որ զրաբարի մէջ սպրդել է ժամանակի ընթացքում լեզուական նիւթ զանազան բարբառներից, այսինքն մեր արդի բարբառների նախնիքից):

Երկրորդ օժանդակ միջոցն է հայերէնի ազգակից հնդկերոպական լեզուների համեմատական ուսումնասիրութիւնը, որից միայն կը պարզուի հայերէնի յարաբերութիւնը դէպի հնդկերոպական նախալեզուն և դէպի ազգակից հնդկերոպական լեզուները (հնդկերէն, իրաներէն, յունարէն, գերմաներէն ևն.):

Երրորդ օժանդակ միջոցն է այն լեզուների ուսումնասիրութիւնը, որոնց ազդեցութեան ենթարկուել է հայերէնը,

ընդունելով նրանցից բազմաթիւ բառեր և ոճեր, այլ և նոյնիսկ քերականական ձևեր և հնչիւնաբանական (ֆոնետիքական) լրացումներ: Այսպիսի լեզուներ են նախ այն ազգերի լեզուները, որոնք շփում են ունեցել հայերէնի հետ նախապատմական շրջանում (աւելի առաջ քան 7-րդ դարը ն. Ք.), իսկ ապա նաև այն ազգերի լեզուները, որոնք հարկան են եղել հայերէնին պատմական շրջանում:

III. Ինչ չափով է ուսումնասիրուած հայերէնը մինչեւ այժմ. Հայերէնի գիտական ուսումնասիրութեան սկիզբը դրուեց այն օրը, երբ Բեռլինի համալսարանի պոետֆեսոր Պետերման հրատարակեց իւր հայերէնի (խկապէս — գրաբարի) ուսումնասիրութիւնը հնդեւրոպական տեսակէտից — *Grammatica linguae Armeniacae* (Բեռլին, 1837): Այնուհետև բազմաթիւ եւրոպացի և հայ գիտնականներ շարունակեցին Պետերմանի գործը և այժմ հայկական լեզուաբանութիւնը կարող է թուել հարիւրաւոր մեծ ու փոքր ուսումնասիրութիւններ:

Ինչի՞ն են վերաբերում կատարած ուսումնասիրութիւնները: Մինչև այժմ ուսումնասիրուած են

1) Գրաբարը. նկատենք նախ, որ գրաբարի ուսումնասիրութիւնը շատ հին է և մինչև հնդեւրոպական լեզուաբանութեան շրջանը (19-րդ դարը) կատարուել է յոյն քերականների հետևողութեամբ, սակայն այդ ուսումնասիրութիւններն արդի գիտութեան տեսակէտից անարժէք են:

Հնդեւրոպական և առհասարակ համեմատական տեսակէտով գրաբարը — յատկապէս ոսկեդարի շրջանը — ուսումնասիրել են շատ նշանաւոր գիտնականներ. Պետերման, Դըլապարդ, Ֆր. Միլլեր, Հիւբշման, Բարթոլոմէ, Մէյէ, Պեդերսըն ևլն. այսպիսով գրաբարը ուսումնասիրուած է բազմակողմանի կերպով և անշուշտ դեռ երկար ժամանակ ուսումնասիրութեան նիւթ կը ծառայի գիտնականներին նաև ապագայում:

2) Արդի հայ ըստրառները. Հայ բարբառաբանութեան հիմնադիր պէտք է համարել պոետֆ. Ք. Պատկանեանին, *)

*) Ք. Պատկանեանից առաջ էլ եղել են հայ բարբառների ուսումնասիրութեան փորձեր, բայց քիչ արժէքաւոր:

որ դեռ 1864 թ. շեշտելով հայ բարբառների ուսումնասիրութեան կարեւորութիւնը, 1866 թ. սկիզբ դրեց նրանց ուսումնասիրութեան մի գերմաներէն յօդուածով Ագուլիսի բարբառի մասին։ Այնուհետեւ ինչպէս ինքը Պատկանեան, այնպէս և ուրիշ գիտնականներ—Սարգսեան, Տոմսոն, Մսերեան, Աճառեան ևլն. շարունակեցին բարբառների ուսումնասիրութիւնը և տուին մի շարք համեատ, բայց պիտանի գործեր։

Եթէ այս բոլորի վրայ աւելացնենք նաև

3) Հայկական հին և միջին բարբառների ուսումնասիրութեան փորձեր (Այտընեան Փարստ), այն ժամանակ կարելի է ասել, որ մեզ յայտնի են հայ լեզուաբանութեան մինչև օրս տուած արդիւնքները։

Նկատենք նաև, որ

4) Հնդերոպական լեզուների ուսումնասիրութիւնը, որ ինչպէս տեսանք, օժանդակ միջոց է հայերէնի ուսումնասիրութեան համար, արել է հսկայական քայլեր. իսկ

5) հայերէնի հարևան ոչ հնդերոպական լեզուների ուսումնասիրութիւնը դեռ սաղմային դրութեան մէջ է, կարելի է ասել—դեռ չէ սկսուած։

IV. Ինչ է մնում անելու. պարզ է, որ մինչև այժմ կատարուած ուսումնասիրութիւնը շատ չնչին է. նա վերաբերում է գլխաւորապէս գրաբարին, այսինքն հայերէնի մի բարբառին, թէպէտ և շատ նշանաւոր բարբառին։ Գրաբարի վերաբերմամբ կատարած հետազօտութիւններն ունեն այն ընդհանուր թերութիւնը, որ գրաբարի վրայ հայել են մինչև այժմ որպէս հնդերոպական լեզուաբանութեան մի օժանդակ միջոցի վրայ. գրաբարը դեռ չունի նոյն իսկ ոսկեգարի շրջանի նկարագրական քերականութիւնը։ Միանգամայն ճշմարիտ է պոռֆ. Մառի կարծիքը, որ համեմատական մեթոդը գրաբարի նկատմամբ ի չարն են գործ դրել։

Աւելի աննշան է բարբառաբանութեան համար կատարուածը։ Այդ մասում զժբազդաբար Եւրոպացիք ոչինչ չեն արել *)։ Մինչև այժմ կատարած փոքր ի շատէ լուրջ

*) Պետերսմանի Թիֆլիզի բարբառի ուսումնասիրութիւնը (1867 թ.) շատ հին և հարկանցի է։

ուսումնասիրութիւնները պատկանում են պոռֆ. Տոմսո-
նին և Մսերեանին, բայց այդ գործերում ևս մենք գրա-
նում ենք մեթոդոլոգիական սխալ: Սխալը նրանում է, որ
փոխանակ ներկայացնելու բարբառների կատարեալ պատ-
կերը, մեր բարբառները ուսումնասիրողներն ընտրել են
մի շարուն*) — ցոյց տալ, թէ ինչ յարաբերութեան մէջ են
գտնւում ուսումնասիրուող բարբառի հնչիւնները և քերա-
կանական ձևերը զրաբարի հնչիւնների և ձևերի հետ: Սա
բարբառների ուսումնասիրութեան համար միանգամայն
երկրորդական խնդիր է, որ կարելի է և անտես առնել,
բայց նոյնացուել է բարբառների ուսումնասիրութեան հետ:

Մսերեան գիտակցում է այդ սխալը**), բայց այդ
«մեթոդը» համարում է առայժմ՝ յարմարագոյնը: Մենք
համարում ենք այդ մեթոդը անյարմարագոյնը, ի նկատի
ունենալով մանաւանդ այն թիւքիմացութիւնը, որ առա-
ջանում է նրանից:— Ստացւում է այդ մեթոդից, բացի
գուցէ Մսերեանի ուսումնասիրութիւնից (իսկ այդ՝ ան-
շուշտ Մառի զգաստացուցիչ նկատողութեան շնորհիւ***)
այնպիսի տպաւորութիւն, որ զրաբարը հայկական նախա-
լիզուն է և հետագօտողները ճգնում են բարբառների ամեն
երևոյթ բացատրել զրաբարի օգնութեամբ: Մի քանիսը
(Գազանճեան, Աճառեան Մ. Գաւթբէկ կն.) առանց այլե-
այլութեան նոյնացրել են զրաբարը հին հայերէնի կամ նա-
խահայերէնի հետ (օրինակներ — համարեա ամեն երեսում):

*) Այդ շարունը ստեղծել և յանձնարարել է յետագայ հե-
տագօտողներին Տոմսոն (տ. Историч. грамм. § 56). — համեմ. նաև
Հ. Գ. Մէն. «Արդի լեզուաբանութիւնը», Հանդ. Ամս. 1898. էջ 253.

**) Армянская диалектология, Москва, 1898. էջ 13.

***) Նկատողութիւնը արուած է պոռֆ. Տոմսոնին (տ. За-
писки вост. отд. Имп. русск. археол. общ., V). Թէպէտ Տոմսոնն
արդարանում է Մառի այդ նկատողութեան դէմ և փաստեր է
բերում, որ չէ նոյնացնում զրաբարը նախահայերէնի հետ, բայց
բազմաթիւ դէպքերում նա „обарм.“ տերմինը գործ է ածում
ուղղակի զրաբարի տեղ, բերելով օրինակներ բացառապէս զրա-
բարից: Историч. грамм. соврем. армянск. яз. բացի § 56 և շար.
§§ 164, 165 176 կն:

Առանց տատանուելու կարելի է ասել որ հայ բարբառների ուսումնասիրողներից շատ քչերն են պարզել իրենց համար, թէ ինչպէս պէտք է կառուցուի հայերէնի ապագայ պատմական քերականութիւնը և ինչ պէտք է լինի դրա համար բարբառների կատարած դերը: Գոնէ Տոմսոն, նոր «մեթոդի» հեղինակը, խիստ տարօրինակ ըմբռնումն ունի այդ խնդրի, որ նա հիմք է դարձրել Թիֆլիզի բարբառի ուսումնասիրութեան և որ ձգնում է պաշտպանել Մառի իրաւացի յարձակման դէմ*):

Յիշեալ մեթոդողիական թերութիւններից զերծ են եղել հին ուսումնասիրողները—Ք. Պատկանեան, Ս. Սարգսեանց և Հանուշ: Այսպիսով մենք տեսնում ենք, որ կատարուած է շատ քիչ բան և արածը, մանաւանդ բարբառների վերաբերմամբ, շատ պակասաւոր է:

V. Ինչ ձեւով ննաբաւոր է ապահովել հայերէնի ուսումնասիրութեան յաջող ընթացքը:—Հայերէնի ուսումնասիրութեան հերթական հարցն այժմ քարքառների ուսումնասիրութեան հարցն է. այդ ուսումնասիրութիւնը մեր խորին համոզմամբ պէտք է կատարուի հայութեան կենդրոնում—Ս. Էջմիածնում, ձեմարանում: Այդ ուսումնասիրութիւնը պէտք է լինի ոչ թէ մասնաւոր անհատների գործ, այլ կոլլեկտիւ, կազմակերպուած ձեռնարկութիւն: Գործի յաջողութիւնը ձեմարանում կարող է ունենալ կատարեալ ապահովութիւն, եթէ միայն լինի գործի կարեւորութեան գիտակցութիւնը: Գործի յաջողութեան համար պահանջւում է

1) Հայերէնի դասաւանդութեան ուժեղացումը ձեմարանում և նրան գիտական հիմքերի վրայ դնելը: Այս ամենապիտանոր պայմանն է, բայց հեշտ իրագործելի: Այս հանգամանքը կունենայ հետեւեալ կարեւոր հետեւանքը: ձեմարանի ուսանողները կըստանան համապատասխան տե-

*) Համեմ. Մառի գրախօսականը—Зап. вост. отд. Импер. русск. арх. общ. V. էջ 307 և Տոմսոնի պատասխանը—Отвѣтъ на рецензію... էջ 9.

սական պատրաստութիւն և սեմինարական աշխատանքների ժամանակ կը ծանօթանան բարբառների ուսումնասիրութեան մեթոդներին և տեխնիկային: Նիւթի անսակի ընտրութիւնը և հաւաքելու եղանակներն իրենց համար պարզելուց և կարևոր հրահանգներ ընդունելուց յետոյ ուսանողներն ամառը հայրենիք վերադառնալով կը ձեռնարկեն աշխատանքի. եթէ ի նկատի ունենանք, որ ուսանողներ կարող են լինել Հայաստանի գանազան անկիւններից, դժուար չէ ենթադրել, թէ որքան հետաքրքիր և բազմակողմանի նիւթ կարող են հայթայթել նրանք մի քանի տարուայ ընթացքում:

Ուսուցչին կը մնայ սեմինարական աշխատանքների ժամանակ նիւթը սխառեմի վերածել և կոպլեկտիւ աշխատանքի շնորհիւ կամաց կամաց հայ բարբառաբանութեան շէնքը զլուխ բերել:

Ձենք կասկածում մի բռնէ, որ դա ամենամեծ ծառայութիւնը կը լինի, որ կարող է ձեմարանը մատուցանել գիտութեան:

2) Ի նկատի ունենալով, որ նիւթի հաւաքելը բաւական չէ, պէտք է նաև հաւաքածը և մշակածը հրատարակել, անհրաժեշտ ենք գտնում, որ Ս. Էջմիածնի տպարանը ձեռք բերէ լեզուաբանութեան մէջ գործածուող բոլոր տառերն ու նշանները և հոգայ տպագրութեան ծախքերը: Միանգամայն պէտք է հրաժարուել հնչիւնները հայերէն տառերի միջոցով արտայայտելու մտքից և կանգ առնել գիտութեան կողմից սրբագործուած և ներկայումս գործադրուող միջոցի — այսպէս կոչուած գիտական տրանսկրիպցիայի (տառադարձութեան) վրայ:

3) Գործի աւելի մեծ յաջողութեան համար կը պահանջուի ամառները երբեմն ուսուցիչներին անձամբ Հայաստանի այս կամ այն անկիւնն ուղևորուել կամ արտասահման գնալ գիտական նպատակով: Այս պահանջուած ծախքերը պէտք է նախատեսուեն հիմնարկութեան կողմից:

4) Մենք կարող ենք ցոյց տալ և մի այլ միջոց, որի գործադրութիւնը սակայն համարում ենք ոչ անմիջական

հոգացողութեան առարկայ մօտաւոր ապագայում: Դա ամառուայ լեզուաբանական և յատկապէս բարբառաբանական դասընթացներ հիմնելն է մեր սառըին կարգի դըսլրոցների ուսուցիչների համար, որ կարող է միանալ անշուշտ նոյնքան կարևոր մանկավարժական դասընթացներին:

Մենք բոլորովին ապահով ենք, որ մեր առաջարկած միջոցը միակ ուսցիոնալ միջոցն է, որ գործադրում է նաև այլ երկրներում: (Համեմ. Պետերբուրգի գիտութեանց Ճեմարանի նախաձեռնութիւնն այս հարցում Ռուսաստանում և այլ նման միջոցներ արտասահմանում):

Այժմ մի փոքր աւելի կանգ առնենք բարբառաբանութեան վրայ և աշխատենք բացատրել նախ և առաջ

VI. Բարբառաբանութեան նշանակութիւնը. — Բարբառաբանութիւնը բացի վերոյիշեալ հիմնական նշանակութիւնից լեզուի պատմութեան համար ունի և մի քանի այլ կարևոր կողմեր:

ա. Բարձրաոնների ուսումնասիրութիւնը կորրեկտիւ է պատմութեան: Պատմութիւնը մինչև վերջի ժամանակներս քիչ է հետաքրքրուել հասարակութեամբ: Նա պահել է նուաձումների, պատերազմների, կոտորածների և սրածութիւնների անվերջ շարքեր, իսկ հասարակութեան վերաբերեալ շատ կարևոր հարցեր անուշադիր է թողել. այդպիսի կարևոր հարցերից է և գաղթերի, մանաւանդ խաղաղ գաղթերի հարցը. այդ հարցը լուսաբանել կարող է միայն բարբառաբանութիւնը:

բ. Մեր մատենագրութեան հին յիշատակարանների քննագիրները աւելի ձեշտ կարող են ըմբռնելի դառնալ բարբառաբանութեան օգնութեամբ. բազմաթիւ բառեր և դարձուածքներ, որոնք տեղ են գտել այս կամ այն յիշատակարանում, բայց գործածութիւնից դուրս են մնացել, կարող են պահուած լինել այս կամ այն բարբառում. ուրիշ բառերի սկզբնական նշանակութիւնը փոխուել է ժամանակի ընթացքում գրական լեզուի մէջ, բայց կարող է նոյնութեամբ պահուած լինել բարբառներում:

դ. Մեր զրական լեզուի մէջ նկատուած է ուժեղ ձգտում օգտուել ժողովրդական լեզուի հարստութիւնից: Ներկայումս դա վերաբերում է գլխաւորապէս պոէզիային. բայց արձակ գրուածքները ևս համարձակ կարող են օգտուել բարբառների բառամթերքից և ձևերից, որով լեզուն աւելի կը ճշխանայ և ճկունանայ:

դ. Բարբառների ուսումնասիրութիւնը հրապարակ է հանում բազմաթիւ լեզուական երևոյթներ, որոնք հետաքրքիր են և ուսումնասիրութեան նիւթ կարող են դառնալ ոչ միայն այս կամ այն լեզուի համար, այլ և լեզուի համար ընդհանրապէս: Այդպիսով բարբառաբանութիւնը կարող է իւր ստացած հետեանքներով նպաստել լեզուի ծագման և զարգացման հարցերի լուծման:

բ. Վերջապէս ամեն մի ինտելիգենտ անձնաւորութիւն կարիք կը գգայ զազափար կազմելու իւր մայրենի լեզուի ամբողջութեան մասին. այդ զազափարը կարելի է կազմել միայն բարբառաբանութեան տուեալներից:

VII. Ինչպէս պէժ է կատարուի բարբառների ուսումնասիրութիւնը. — Ուսումնասիրութիւնը պէտք է կատարուի այն միջավայրում, որտեղ գործածական է ուսումնասիրութեան օրէնկո բարբառը: Միւս պահանջները նիւթի, պատմողի կն. մասին մենք չենք յիշում այստեղ: Անհրաժեշտ է կազմել ֆոնետիքապէս ճիշտ զրի առած ստուար ժողովածու և բառարան: Պէտք է կազմել բարբառի աշխարհագրութիւնը, բարբառը գործածող ժողովրդի պատմութիւնը և ճիշտ վիճակագրութիւն: Հնարաւոր չափով պէտք է գտնել կամ ցոյց տալ այն բոլոր գրաւոր յիշատակարանները, որոնք գրուած են այդ բարբառի սահմաններում, չը մոռանալով և արձանագրութիւնները:

Նիւթը պատրաստելուց յետոյ կատարուած է բարբառի ուսումնասիրութիւնը:

Լիակատար ուսումնասիրութիւնը անհրաժեշտաբար պէտք է ունենայ 3 բաժին. հնչիւնաբանութիւն, ձևաբանութիւն և շարահիւսութիւն: Դրանցից կարեւորագոյնը հնչիւնաբանութիւնն է, որի վրայ և մենք կանգ կառնենք:

Բարբառի Ննչիւնարանութիւնը (Ֆոնետիկա) կազմողը պէտք է լաւ ծանօթ լինի լեզուաբանութեան այդ մասի ներկայ գրութեան հետ: Ոչ միայն պէտք է կազմել այդ բարբառին յատուկ բոլոր հնչիւնների (սոնոր, ադմկային, իրրացիոնալ, երկբարբառ) ցանկը, այլ և պէտք է տալ նրանց արտասանութեան մանրամասն նկարագիրը:

2) Պէտք է առանձնապէս կանգ առնել Ննչիւնական կապակցութիւնների և դրանց ժամանակ տեղի ունեցող զանազան օրէնքների վրայ (samdhi): Ահա թէ ինչ հարցեր կարող են օրէնկա լինել այս բաժնի ըստ Նորվեգացի հռչակաւոր բարբառաբան Օլաֆ Բրոքի (O. Broch). — Էքսկուրսիա և ռեկուրսիա. — պալատալիզացիա (քմայնացում) — լարիալիզացիա (շրթնայնացում) — լարիովելարիզացիա — նմանողութիւն և տարանմանութիւն (ասսիմիլիացիա և դիսսիմիլիացիա) — վանկ. — քանակութիւն. — չեշտ — առագանութիւն (ինտոնացիա) ևն:

Եթէ կատարուած է գոհացուցիչ ուսումնասիրութիւն այս ծրագրով, որի ժամանակ անշուշտ ի նկատի առնուած կը լինին նոյն և նման երևոյթներ միւս ժամանակակից և հին բարբառներում (ի միջի այլոց և գրաբարում), բոլորովին աւելորդ կը լինի դիմել ընդունուած շարլոնին — ուսումնասիրուող բարբառի համեմատութեան գրաբարի հետ՝ (առաւել ևս — զանազան նախալեզունների հետ) — և կարիք կը լինի կազմել բարբառի նկարագրական ձևաբանութիւնը և շարահիւսութիւնը համապատասխան էքսկուրսներով:

VIII. Հայերէնի ուսումնասիրութեան միւս հերթական հարցերը. — Եթէ ապահովուի այդպիսով բարբառների ուսումնասիրութիւնը, հայերէնի ուսումնասիրութեան գործը կը տրուի հաստատ հիմքերի վրայ: Չը մոռանանք, որ դժուարը հայերէնով զբաղուելու ճաշակ առաջացնելն է մեզանում, դրանից յետոյ մենք միշտ կարող ենք յուսալ ապագայում աւելի պատրաստ ուժեր ունենալու: Վերջապէս մենք ունինք հայագիտական ամբիոններ Եւրոպայում և Ռուսաստանում, որոնց վերահսկողութիւնը և միահամուռ աշխատանքը լիապէս ապահովում են մեր ձեռնարկութիւնը:

Այդպիսով մենք կունենանք բարբառների համեմատական քերականութիւն և նրանցից ստացած եզրակացութիւններ լեզուի պատմութեան համար:

Կարևոր կը լինի այդ եզրակացութիւնները ճշդել գրաւոր յիշատակարանների վկայութեամբ, ուրիշ խօսքով— ձեռնարկել հին բարբառների և հին գրական լեզու էւօլիցիայի ուսումնասիրութեան: Այդ ասպարիզում մենք ունինք փառաւորապէս զինուած առաջապահ գունդ— եւրոպական գիտնականների խումբը: Բայց այդ մասում ևս Ս. Էջմիածինը և ձեմարանը կարող են կատարել համեօտ, բայց կարևոր դեր: Ս. Էջմիածնում պէտք է կազմուի Էջմիածնի համառօտ մատենադարանի ձեռագրերի լիակատար ցուցակը գիտական նկարագրութեամբ (նոյնը կարևոր է և միւս մատենադարանների համար), որ ունի առաջնակարգ կարևորութիւն ոչ միայն լեզուի ուսումնասիրութեան, այլ և հայ բանասիրութեան համար ընդհանրապէս: Խիստ կարևոր է հոգալ նաև այն մասին, որ գահադան եկեղեցիներում և մասնաւոր անձանց մօտ գրուած ձեռագրերը վերջապէս մօտք գործեն կենդրոնական մատենադարանները*):

1823 թ. յուլիս 14-ին ուսւ բանասիրութեան վաստակաւոր մշակը— Ստրոհ ուղղում էր մի գիտական ընկերութեան հետեւեալ խօսքերը. «Թող ամբողջ Ռուսաստանը վերածուի մեզ մատչելի մի մատենադարանի. մենք չը պէտք է սահմանափակենք մեր գիտութիւնը հարիւրաւոր զրքերով, այլ նրանց անթիւ բազմութեամբ, որոնք անխնամ ընկած են վանքերում և եկեղեցիների պահեստաբաններում... մթերանոցներում և նկուղներում, գուրկարի ճառագայթներից, ուր հաւաքուած են մատենանների և մագաղաթների կոյտեր միայն նրա համար, որ կրծող կենդանիները, որդերը, ժանդը և ասպականութիւնը կարո-

*) Յոգուածս վերջացնելուց յետոյ իմացանք, որ այդ մասին արդէն հոգացուել է երջանկայիշատակ Մատթէոս Բ. կաթողիկոսի առանձին կոնգակով:

դանան ոչնչացնել նրանց յարմարագոյն և շուտափոյթ կերպով...»։

1891 թ. Գերմանիայում վեդներ այն միտքն էր արծարծում, որ բարբառների ուսումնասիրութեան համար պահանջուող ծախքերը պէտք է պետութիւնը վերցնի իւր վրայ...

Իսկ Ք. Պատկանեան 1869 թ. գանգատուում էր. «Մեր խնդիրները, որոնցով մենք դիմել ենք զանազան անձանց, որ մեզ յօդուածներ ուղարկեն ժողովրդական բարբառներով, մեծ մասամբ մնացին անկատար»։ Ուսուցչապետը ողբում էր, որ միւս բարբառները անհետանում են, տեղի տալով Աստրախան—երևանեան բարբառին, որ «հայ բարբառների բառամթերքը, որ տեղ չէ գտել գրաբարի բառարաններում, նոյնպէս խիստ արագ նուազում է, և սպառնում է անհետ կորչել մօտաւոր ապագայում»։

Սարսի դիմումը մերժուեց. սակայն նրա ծրագիրն իրագործուեց շնորհիւ նրա անյուր անձնագոհութեան։ Վեդների առաջարկի ընդունուել—չընդունուելը մեզ յայտնի չէ, բայց գերմանիայում առանց պետութեան օժանդակութեան էլ ապահով կարելի է համարել ամեն մի գիտական ձեռնարկութիւն։

Իսկ Պատկանեանի կոչն այնպէս էլ մնաց ձայն բարբառոյ յանապատի...

Մեզ թւում է, թէ խնդիրն այժմ դրւում է աւելի իրական հողի վրայ և նրա իրագործումը կարելի է համարել հնարաւորութեան սահմաններում։

Հայերէնի ուսումնասիրութեան միւս հարցերը, որոնք շօշափուած են § II-ում, համեմատաբար աւելի հեռաւոր ապագայի կամ Ս. Էջմիածնի սահմաններից դուրս կատարուելիք գործեր են, ուստի նրանց վրայ կանգ առնելն այս յօդուածում մենք կարեւոր չենք համարում։

Ռ. Ս. քահամեան.

